Василь Даниленко
(Київ)

“ЧЕТВЕРТИЙ ПОДІЛ” ПОЛЬЩІ І ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

Danylenko V. “The fourth division of Poland” and establishment of Soviet totalitarian regime in the Western Ukraine.

The present article was based on the unknown documents of the Branch state archive of Security service of Ukraine and showed the first phase so called “sovietizashion” (establishment of Soviet regim) of Western Ukraine after being joined to the USSR in the September 1939. The author investigeted the measures used to arrange the 800-meter borderland between the USSR and Third Reich.

2004 рік є роком сумних для усього людства ювілеїв, пов’язаних із початком Першої та Другої світових воєн. Протягом обох із них вирішувалась також доля державності українського і польського народів, у тому числі україно-польського кордону. Відроджена після Першої світової війни Польська держава відчувала найбільшу загрозу на заході з боку Німеччини, а зі сходу – від більшовицької Росії. Століття поділів між трьома імперіями не минули безслідно для польського народу. У свідомість лідерів держав, що прагнули до світового панування, міцно запала думка про те, що утворення Польщі є потворним явищем Версальського миру, а незалежність України з її багатими природними ресурсами взагалі не допускалась ні за яких умов. Це ж саме стосувалося і Білорусії, тому приєднання західноукраїнських і західнобілоруських земель до СРСР внаслідок змови Сталіна з Гітлером було аж ніяк не турботою більшовицького вождя за визволення і возз’єднання народів. Агресія двох могутніх держав проти Другої Речі Посполитої мала на меті її територіальне розчленування і ліквідацію як держави у центрі Європи.

Події серпня-вересня 1939 р., що стосуються долі східноєвропейських народів, завжди перебували у полі зору українських та іноземних дослідників історії Другої світової війни. У Радянському Союзі вторгнення Червоної армії на територію Польщі подавалося як величезне благо для всього місцевого населення, а заходи Радянської влади у галузі освіти і культури, промислового виробництва, впровадження колгоспів, радянського судочинства тощо зображувалися як переваги соціалістичного способу життя. Недаремно суспільно-політичні перетворення в Західній Україні, розпочаті восени 1939 р., у радянській історіографії іменували "золотим вереснем" і "возз'єднанням", щоправда, у назві відповідного закону СРСР від 1 листопада 1939 р. вживалися терміни "включення" та "з'єднання" і ними деякий час оперували радянські історики.

Найпершими радянськими історіографами процесу "з'єднання" стали співробітники Інституту історії України Академії наук УРСР. Тут протягом 28 вересня - 11 жовтня 1939 р. було прочитано цикл науково-популярних доповідей, присвячених історії Західної України. Доопрацьовані матеріали увійшли до збірника, виданого в 1940 р. під редакцією С.М.Бєлоусова (директор Інституту) і О.П.Оглобліна (старший науковий співробітник)[1]. Про пропагандистське призначення книги свідчать вміщені у ній портрети більшовицьких вождів, додатки з офіційними документами щодо процесу входження західноукраїнських земель до складу УРСР, політичними й конфіскаційними актами нової влади.

Із здобуттям Україною незалежності нові підходи до проблем Другої світової війни і, зокрема, "возз'єднання" запропонував у першій половині 1990-х років відомий український історик М.В.Коваль. Він обґрунтував важливу концептуальну тезу про те, що для України Друга світова війна розпочалася у вересні 1939 р.[2] Засудивши сталінський режим і вказавши на насильницьке приєднання західноукраїнських земель до Великої України в рамках СРСР, він оцінив цю подію як кульмінаційну у формуванні соборної України, як справу "найбільших національних масштабів, яка, хоч і давно визрівала, та не могла бути здійсненою за відсутності історичних умов"[3].

Негативні наслідки радянсько-німецьких переговорів у серпні-вересні 1939 р., використовуючи іноземні джерела, розкрив А.Ф.Трубайчук[4] Об'єктом досліджень В.Д.Боєчка, О.І.Ганжі, Б.І.Захарчука стали політичні аспекти при визначенні кордону з Польщею у воєнні та повоєнні роки[5], К.Є.Науменко, В.С.Парсаданова, Б.О.Ярош вивчали проблеми державного терору на західноукраїнських землях та масових депортацій населення[6].

Картина подій стала помітно виразнішою після введення у науковий обіг численних документів із історії діяльності збройних формувань і спеціальних служб. Інтенсивне використання ученими архівних документів партійних органів та органів державної безпеки в Україні і за кордоном, насамперед у Росії та в Польщі, уможливило публікації, що змінили або істотно розширили знання про початок Другої світової війни. "Поглинення Західної України та експансія репресивно-каральної системи (1939-1941)" – так назвав один із розділів своєї двотомної праці І.Г.Білас[7]. Представлені ним документи стосуються виселення польських осадників і біженців, характеризують нові місця й умови їхнього проживання.

Поглибленню розробки проблеми розподілу Польщі між фашистською Німеччиною та Радянським Союзом сприяли документи, опубліковані у Москві у збірнику "Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне", де з посиланням винятково на російські архіви йшлося, зокрема, про діяльність радянських органів державної безпеки на території Західної України[8].

Засекречені у радянську добу документи народних комісаріатів внутрішніх справ СРСР та УРСР, підписані найвищими посадовцями радянських органів держбезпеки, в Україні проаналізував і опублікував Ю.І.Шаповал[9]. З оригіналами та копіями документів, що стосуються діяльності оперативних груп НКВС у Західній Україні в 1939-1941 рр. плідно працював І.І.Ільюшин, якого найбільше цікавило місцеве польське підпілля і формування передумов для польсько-українського протистояння в роки Другої світової війни[10].

Водночас у сучасній українській історіографії розвитку західноукраїнських земель після їх інкорпорації до складу СРСР на відміну від радянської історіографії намітились інші крайнощі: у дослідженні та виданні документів превалює польська тематика. Інтенсивність і напрямки джерелознавчих пошуків зумовлені значною активністю польської сторони, де вивчення проблеми користується вагомою державною підтримкою.

У пошуках істини протягом 1990-х рр. і до сьогоднішніх днів активна науково-дослідницька робота ведеться співробітниками центральних і галузевих державних архівів України, у тому числі Державного архіву СБ України. Лакуну документального відображення тоталітарного режиму на західноукраїнських землях, зокрема діяльність органів НКВС, значною мірою заповнили кілька томів українсько-польського видання "Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб"[11]. Аналогічні томи польські науковці видали також спільно із колегами з

Росії та Білорусії[12]. Українсько-польська частина проекту увібрала, крім змістовної вступної статті, сотні оригінальних документів та ілюстрацій, розгалужений науково-допоміжний апарат, що має важливе значення для вивчення діяльності польського підпілля у 1939-1941 рр. у Західній Україні. На жаль, досі не опубліковані томи, які б на основі документів з архівів Польщі та України розкривали діяльність українського підпілля, українських політичних партій і громадських об'єднань, зокрема Організації Українських Націоналістів, ставлення польської влади до української політичної і військової еміграції тощо. Через недоступність низки джерел в Україні та Польщі не компенсував цієї прогалини і виданий 1995 р. українськими науковцями збірник документів і матеріалів "Культурне життя в Україні. Західні землі"[13].

На початку XXI ст. українські вчені на основі нових джерел розв'язують складні проблеми участі українського народу у боротьбі з фашизмом, соціально-економічних та суспільно-політичних перетворень в Україні напередодні та в роки війни. Опубліковані праці С.В.Кульчицького, В.І.Кучера, О.Є.Лисенка, В.І.Сергійчука, Ю.І.Шаповала, П.М.Чернеги та інших створюють методологічну та фактографічну основу вивчення нових аспектів історії Польщі та України кінця 30-х – початку 40-х років минулого століття. Величезне розмаїття думок і подій, що об'єктивно служать переосмисленню й спростуванню суперечливих радянських концепцій міжнародних та міждержавних відносин, відкривають розсекречені нині документи спецслужб. Нові архівні інформаційні ресурси дозволяють висвітлити недоступні раніш для розробки теми, зокрема, упорядкування радянсько-німецького кордону, що супроводжувалось значним переміщенням населення, становище на колишньому радянсько-польському кордоні, роль НКВС у насаджуванні тоталітарного режиму на західноукраїнських землях тощо.

Загалом сучасні українські історики доводять, що інтервенція проти Польщі, розпочата зі Сходу 17 вересня 1939 р., старанно планувалась у вищих ешелонах керівництва СРСР з урахуванням домовленостей з нацистами та швидкістю просування на заході німецьких військ. Сторони дотримувались асинхронності дій, щоб сили вермахту і Червоної армії пройшли свою відстань, своєчасно зупинились на встановленому секретним протоколом рубежі і при цьому не викликали підозри у світової громадськості про існування змови між Гітлером і Сталіним.

До бойових дій проти інших держав Радянський Союз готувався давно і про це свідчить те, що масові арешти за кордоном намічались задовго до початку Другої світової війни. Готуючись до майбутньої

боротьби з ворогом на його території, іноземні (розвідувальні) відділи радянських спецслужб принаймні з 1925 р. вели списки осіб, які служили в польській та румунській поліції й розвідці або належали до табору української еміграції різних політичних “забарвлень” у Польщі, Румунії та інших країнах. Ці особи, а також білоемігранти, підлягали негайному арешту після захоплення частинами Червоної армії території противника (див. док. № 1).

До кінця вересня 1939 р. Польща була поділена між Німеччиною та Радянським Союзом. 27-28 вересня 1939 р. у Москві відбулися переговори між Головою Раднаркому, народним комісаром закордонних справ СРСР В.Молотовим і міністром закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропом. Тодішні газети повідомили, що у переговорах брав участь і Й.Сталін, хоча зрозуміло, що він та А.Гітлер – ці два диктатори - були головними дійовими особами у міждержавних відносинах. У підсумку переговорів було підписано “Німецько-радянський договір про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною”. Крім лінії кордону, нанесену на окрему карту і описану в додатковому протоколі, сторони погодилися на взаємне невтручання у “необхідний державний переустрій”, який проводитиме на території на Захід від зазначеної лінії німецький уряд, і на території на Схід від цієї лінії – уряд СРСР. Кожен учасник переговорів мав своє розуміння терміну “переустрій”, що не завадило оцінити його в підписаному договорі як “надійний фундамент для дальшого розвитку дружніх відносин між своїми народами”[14]. Відповідно до договору про дружбу і кордон 4 жовтня Молотов підписав разом із послом Німеччини в СРСР Шуленбургом додатковий протокол, яким затверджувалися нові кордони між двома імперіями[15].

Наприкінці жовтня 1939 р. прикордонні війська НКВС Української РСР та Білоруської РСР дістали завдання у стислі терміни встановити охорону на новому кордоні і забезпечити належний порядок. При цьому пропонувалось старанно вивчити місцевість і населення як у своїй прикордонній смузі, так і на протилежному боці, виставити найпростіші технічні загородження, запровадити несення прикордонної служби посиленими загонами, організувати агентурну і військову розвідку.

На початку прикордонна смуга встановлювалась шириною 500 метрів. Прикордонники не повинні були порушувати господарських та побутових інтересів місцевих жителів, з повагою ставитись до місцевих і національних звичаїв, сприяти налагодженню господарської, політичної і культурної роботи, виявляти терпимість до потоку біженців з німецького боку. Нібито тимчасово заборонялося лише плавати

на водоймищах та рибалити. Низка вимог висувалась до радянських прикордонників у їх стосунках з німецькою прикордонною охороною та громадянами суміжних держав (док. № 2).

Процес розмежування кордону між СРСР та Німеччиною на місцевості тривав кілька місяців і був досить злагодженим. Німецькі військові не заважали топографічним зйомкам радянських фахівців і демаркації кордону, що відбувалися в осінній та зимовий періоди. 27 лютого 1940 р., за повідомленням Центральної змішаної СРСР і Німеччини прикордонної комісії, було закінчено встановлення прикордонних знаків на відстані близько 1500 км радянсько-німецького кордону. Загалом було встановлено 2820 прикордонних стовпів[16].

2 березня 1940 р. Рада Народних Комісарів СРСР і ЦК ВКП (б) прийняли спільну постанову "Про охорону держкордону у західних областях УРСР і БРСР", на розвиток якої 3 квітня РНК УРСР і ЦК КП(б)У постановили переселити жителів 800-метрової прикордонної смуги у західних областях УРСР і очистити її від будівель[17]. На відстань 7,5 км. вглиб встановлювався прикордонний режим. Відповідні рішення спочатку приймались у Москві, а вже потім їх конкретизували у Києві. Насправді рішень уряду УРСР та ЦК КП(б)У на кордоні ніхто не чекав, бо вже 7 березня 1940 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л.Берія направив директиву прикордонним військам Західного округу розпочати підготовку до виселення із прикордонної смуги.

Про поспішність дій влади свідчать терміни, протягом яких люди мали залишити обжиті місця: переселення мало завершитись до 20 квітня, відселення – у травні 1940 р. Акції з метою облаштування західного радянського кордону мали такі масштаби.

Табл. 1

ПЛАН ВИСЕЛЕННЯ З ПРИКОРДОННОЇ СМУГИ
У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР
У КВІТНІ-ТРАВНІ 1940 р.

Області УРСР	Переселити			Відселити		
	Населених пунктів	Дворів	Мешканців	Населених пунктів	Дворів	Мешканців
Волинська	30	3457	15289	11	427	2142
Львівська	40	2437	11922	16	950	4892
Станіславська	14	1399	5786	20	1595	6446
Дрогобицька	57	5520	27565	24	1800	8640

Тернопільська	16	4529	19623	1	98	495
Всього	157	17342	80185	72	4870	22615

Виселення понад 100 тисяч осіб нагадувало бойову операцію прикордонних військ під керівництвом партійних і радянських органів. Її організаційна частина покладалась персонально на секретарів обласних виконавчих комітетів і секретарів обкомів КП(б)У західних областей; керівники прикордонних загонів і прикордонних військ надавали їм всіляку підтримку. Ролі розподіляв під час наради у м. Львові 13 березня Голова РНК УРСР Л.Р.Корнієць. Передбачалося виділення залізничного і гужового транспорту, перевезення будівель, надання матеріальної допомоги переселенцям. Це ще був пасивний, підготовчий етап переселення, пов'язаний, очевидно, з необхідністю не обурювати людей напередодні виборів до Верховних Рад СРСР і УРСР, призначених на неділю 24 березня. Активний його етап розпочався у квітні.

З вечора 7 квітня новий західний кордон СРСР із залученням резервних застав і маневрених груп було щільно перекрито. Партійний і комсомольський актив прикордонних підрозділів мобілізовувався на розгортання серед населення роз'яснювальної роботи, щоб запобігти спалаху антирадянських виступів. Така робота зводилася до переконань у необхідності зміцнення кордону та наявності кращих умов для ведення господарства у нережимних районах.

Села, які підлягали виселенню, були переповнені цивільними агітаторами, військовими, співробітниками НКВС. Вони збирали інформацію про хід підготовки до переселення і настрої місцевих жителів. Довгоочікуване визволення з-під польського національного гніту для багатьох виявилося великим розчаруванням. Противники переселення заявляли, що це велике горе для людей, це знищення народу, якого не можна допустити, окремі сміливці зривали збори, відкрито протестуючи не тільки проти переселення, а й проти встановлення радянської влади. Поширеними були настрої не виселятись, перейти кордон, вдатись до терористичних актів, організувати так звані "волинки" – акції масової непокори. Все це у НКВС УРСР пояснювали діяльністю націоналістичних організацій та "куркульсько-попівських елементів", хоча насправді невдоволення було настільки значним, що не потребувало особливих агітаційних заходів. На той час населення не боялося вторгнення німців, подекуди навіть намагалися далеко не від'їжджати від нового кордону, мотивуючи це близькою його ліквідацією сусідньою Німеччиною. В с. Хороцеве Станіславської (тепер Івано-Франківської) області жителі вийшли за село, відмовляючись від переселення. Прибулих агітаторів зустріла група до 300 осіб, озброєних сокирами, ви-

лами, кілками. Лише стрілянина, відкрита прикордонним загоном, зупинила повсталих селян[18]. Дуже гостро реагувало населення, дізнаючись, що у 800-метровій смузі не тільки не буде оброблятись земля, а й вирубуватимуться усі насадження. Для селян, які все життя тяжкою працею дбали про своє господарство, нелегко було розставатися із домівками, зеленими садами, землею, що чекала весняного засіву.

Кордон, який утворився внаслідок поділу Польщі між СРСР та Німеччиною, розділив немало рідних і знайомих людей. Під час переселень на радянському боці жителі німецької зони, називаючи поіменно, кликали мешканців українських сіл до себе або пропонували на деякий час сховатися, оскільки неспроста поруч з кордоном, за їх спостереженнями, зростала чисельність німецьких військ. Органами НКВС було зафіксовано немало випадків, коли натовпи співчуваючих на території, загарбаній Німеччиною, розганяли солдати вермахту. Перемігши в собі бажання залишитись на рідній землі, у пошуках кращої долі у ці дні радянсько-німецький кордон перейшли, за даними Управління Прикордонних військ НКВС УРСР, 124 особи[19]. Їх кількість могла б бути і більшою, але весняні розливи стали нездоланними перешкодами для вимушених емігрантів. Втікачі ставали найбільшими антирадянськими агітаторами. За їхніми розповідями виходило, що Західну Україну підкорили росіяни, що в Червоній армії українців немає і українське населення не здобуло очікуваного визволення[20].

9 квітня перші сім'ї переселенців із прикордонної смуги вирушили в дорогу. За оперативною інформацією, акцію підтримували переважно найбідніші верстви населення. Найбільше невдоволення виявляли заможні, але, переконавшись у безперспективності опору, подекуди прагнули навіть швидше дістатись у визначені райони, щоб оселитись у зручніших місцях. Їм це вдавалося, бо вони були набагато краще забезпечені власним гужовим транспортом. Організатори переселення цього не передбачили і переселенці опинилися у нерівних умовах. Частина людей поселилась неподалік від попереднього місця проживання, внаслідок чого не вистачало наділів землі. На тлі загального падіння життєвого рівня населення поглиблювалася соціальна диференціація, а також міжнаціональна неприязнь між українцями та поляками.

Високі темпи переселення із 800-метрової прикордонної смуги тривали до 25 квітня, коли розпочалася масова посівна кампанія. Після цього через відсутність засобів пересування на нові місця перебралося набагато менше селян. Частина з них, не одержавши обіцяних землі і господарських будівель, поспішили повернутись у свої села. Проти

“поверненців” застосовувались засоби адміністративного тиску, про які закамуфльовано попередили у травні деякі місцеві газети.

Досі центральна, обласна та районна преса, повністю підконтрольна КП(б)У та радянським органам влади, старанно замовчувала перебіг першого примусового переселення у Західній Україні. Проте, щоб зупинити настирливість тих, хто збирався повертатися на рідні землі, окремі друковані органи без будь-яких коментарів раптом опублікували Правила в’їзду і тимчасового проживання в заборонених зонах і прикордонній смузі Союзу РСР, видані на підставі постанови ЦВК і РНК СРСР від 17 липня 1935 р. Перший пункт Правил вказував, що в’їзд в межі заборонених зон і в прикордонні смуги особам, які не проживають в них постійно, без особливого на це дозволу забороняється[21]. Тим самим була підведена риска під намаганнями частини переселенців щось змінити у своєму житті.

Практично план виселення із прикордонної смуги було завершено на початок червня 1940 р.

Табл. 2

ПІДСУМКИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ І ВІДСЕЛЕННЯ
З ПРИКОРДОННОЇ СМУГИ
У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ СТАНОМ НА 2 ЧЕРВНЯ 1940 р.

Області	Переселено господарств	Відселено господарств	Всього
Волинська	2744	746	3490
Львівська	2211	1044	3255
Станіславська	1050	1554	2604
Дрогобицька	4973	1387	6360
Тернопільська	4815	-	4815
Загалом	15793	4731	20524

З боку Німеччини охорону кордону було введено з 1 січня 1940 р., тоді ж посилився і прикордонний режим, хоча свої наміри німці надзвичайно приховували[22]. Вони заперечували існування спеціального положення про німецько-радянський кордон. Так, під час зустрічі у травні 1940 р. начальника штабу 90 Прикордонного загону Худякова і офіційного представника німецької прикордонної охорони Рейпса останній скаржився на відсутність будь-яких вказівок вищого командування стосовно прикордонного режиму. Це, на його думку, заважає охороні кордону, в той час як у радянській смузі панує належний порядок[23]. Гітлерівці здійснювали інтенсивне онімечення польських земель. Величезного розмаху набули репресії та винищення місцевого

населення, передусім поляків, євреїв, циган. У перші тижні окупації Польщі німцями було розстріляно 16 тис. місцевих жителів; до червня 1941 р. депортовано 800 тис. осіб[24].

СРСР приступив до розбудови західного кордону за рік до початку радянсько-нацистської війни, попередньо провівши переговори з фашистською Німеччиною. 10 червня 1940 р. у Москві між двома державами була підписана конвенція про порядок врегулювання конфліктів і інцидентів на державному кордоні, встановленому радянсько-німецьким договором про дружбу і кордон від 28 вересня 1939 р.[25] Легкість і підкреслено приятельська атмосфера цієї та інших домовленостей, ще раз продемонстрували, що гітлерівська Німеччина не мала ніякого наміру їх виконувати, а радянська сторона всіляко намагалася виграти час.

Не щезнув після розподілу Польщі між Німеччиною і Радянським Союзом і колишній радянсько-польський кордон. Поки новий кордон облаштовувався, на старому у межах Українського військового округу зберігалася загороджувальна зона протяжністю майже 657 кілометрів. Її охороняли Славутський (49 застав на 391 км) і Волочиський (42 застави на 266 км) прикордонні загони. Станом на 20 листопада 1940 р. тут діяло 18 комендатур.

На кожній прикордонній заставі несли службу 12 осіб. На одну заставу припадало понад 7 кілометрів зони. 88% "порушників" затримували бійці Славутського загону; Волочиська застава розташовувалась на р. Збруч і охочих долати водну перешкоду було набагато менше. Зрозуміло, що інтенсивну міграцію населення стримати було неможливо і прикордонники нерідко лише фіксували порушення зони. Несподівано подало свій голос радянське правосуддя. Органи прокуратури відмовлялися притягати до відповідальності арештованих прикордонниками осіб, мотивуючи це тим, що в Кримінальному кодексі відсутні статті щодо порушників зони, яка не є кордоном. За відсутності законних підстав навіть грошові стягнення було припинено[26].

Причини перетину загороджувальної зони були різні – політичні, економічні, соціальні, побутові. Найбільшим чинником, що зумовлював такі "порушення", була різниця в цінах на сільськогосподарську продукцію на Заході і Сході України.

Про ситуацію на "радянсько-радянському" кордоні народному комісару внутрішніх справ УРСР І. Сєрову доповіли на початку грудня 1940 р. начальник прикордонних військ НКВС УРСР Хоменко та начальник штабу Рогатін. І. Сєров повідомив керівництво прикордонних військ у Москві про новоявлених "порушників кордону" і вніс заодно низку пропозицій. Він не ставив під сумнів доцільність збереження

загороджувальної зони. Усвідомлюючи, що два повноцінні кордони на заході створити неможливо, він пропонував вольовим рішенням долучити до розв'язання проблеми міграції населення у західному регіоні України, крім діючих прикордонних загонів, територіальні органи НКВС і прокуратуру, а також за рахунок внутрішніх резервів збільшити чисельність особового складу охорони зони та посилити репресії щодо порушників кордону (в документі написано саме так: кордону)[27]. Пропонувалося також розглянути питання в ЦК КП(б)У, щоб призонні партійні організації провели відповідну роз'яснювальну роботу серед населення.

Картину міграції населення через колишній радянсько-польський кордон розкривають таблиці № 3 і № 4, складені за даними Управління Прикордонних військ НКВС УРСР[28]. У них показана по місяцях кількість лише затриманих осіб, які вважалися порушниками зони. Скільки насправді людей перетнуло цю зону в обох напрямках, з'ясувати практично неможливо. Задокументовані масштаби руху населення та склад затриманих спонукають до певних висновків щодо формування основ радянського тоталітарного режиму у щойно приєднаних західноукраїнських землях.

Табл. 3.

ПОРУШЕННЯ ЗАГОРОДЖУВАЛЬНОЇ ЗОНИ НА КОЛИШНЬОМУ РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ КОРДОНІ У ЖОВТНІ - ГРУДНІ 1939 р

• Причини і напрямки порушень	*Місяць*			*Загалом*
	Жовтень	*Листопад*	*Грудень*	
Всього затримано	4661	3888	5030	13579
Рухались у західні області	832	940	889	2661
Рухались у східні області	3829	2948	4141	10918
Для придбання товарів	281	370	567	1218
Утікачі з-під варти чи з заслання	-	-	2	2
"К-р" елементи	4	2	-	6
Дезертири РСЧА	-	-	-	-
Порушники кордону	14	5	-	19

Табл.4.

ПОРУШЕННЯ ЗАГОРОДЖУВАЛЬНОЇ ЗОНИ
НА КОЛИШНЬОМУ РАДЯНСЬКО-
ПОЛЬСЬКОМУ КОРДОНІ У СІЧНІ – ЛИСТОПАДІ 1940 р.

Склад затри-маних	*Місяць*											***Загалом***
	I	*II*	*III*	*IV*	*V*	*VI*	*VII*	*VIII*	*IX*	*X*	*15.XI*	
Всього затри-мано	2967	2954	3112	4460	6525	4925	4277	3875	8726	7306	4232	53359
Руха-лись у західні області	632	222	536	2474	3893	2490	1536	1934	2336	1626	1070	18759
Руха-лись у східні області	2335	2732	2576	1986	2632	2435	2741	1941	6390	5680	3162	34610
Для придб. товарів	332	717	673	896	1845	3883	3553	3170	7595	6875	3869	33408
Утікачі з-під варти чи з заслання	-	5	1	3	2	-	-	2	2	8	-	23
“К-р” елемен ти	-	-	-	3	1	-	-	-	-	1	-	5
Дезерт. РСЧА	-	2	2	2	3	41	21	4	2	4	6	87
По-рушники кордону	-	1	-	-	-	2	2	1	-	5	-	11

Отже, із 1 жовтня 1939 р. по 15 листопада 1940 р. було затримано 66948 осіб, з них 21410 перебирались у західні області України, а 45538 – у східні[29]. Багато хто вирушав у дорогу для товарообмінних операцій з сільськогосподарською продукцією чи придбання товарів першої необхідності. Оскільки ціни на сільськогосподарську продукцію в східних областях були вищими, ніж у західному регіоні, потік на схід був набагато потужнішим, ніж на захід. Звісно, обтяженого товарами селянина легше було помітити в загороджувальній зоні і перетнути йому шлях, чи це був мешканець західноукраїнських земель, який їхав продавати чи вимінювати речі, чи наддніпрянець, який повертався додому. Саме тому в осінні місяці 1940 р. кількість порушень загороджувальної зони зросла порівняно з весною у 2,5 – 3 рази.

Повідомлення Управління Прикордонних військ НКВС УРСР, на основі якого була підготовлена інформація для Л. Берії, вказує лише чисельність затриманих відповідно до західного чи східного напрямків руху. Невідомим залишається місце проживання заарештованих, що мало б важливе значення для уточнення мотивів транскордонного руху. Щоправда, відсутність таких даних була спровокована самими ініціаторами режиму, бо контроль за пересуванням населення у загороджувальній смузі ускладнювався відсутністю в затриманих будь-яких документів, які б свідчили не те, що місце проживання, а хоча б особу затриманого. Місцеве населення і навіть влада, опинившись протягом кількох днів у забороненій зоні, ніяк не могли збагнути вимог Радянської влади щодо обмежень у пересуванні. У загороджувальній зоні перепиняли також дезертирів Робітничо-селянської Червоної армії, втікачів з-під варти, агентів іноземних розвідок, проте їх кількість у загальному потоці мігрантів була незначною.

Міграція мала для радянської влади негативні наслідки, тому партійні й радянські організації східних областей забили тривогу. Їх непокоїло не тільки поширення спекуляції внаслідок перепаду цін, а й падіння трудової дисципліни в колгоспах. Останнє відносилось на рахунок впливу “контрреволюційних елементів” західних областей. Секретарі районних партійних комітетів і начальники районних відділів НКВС УРСР вимагали зміцнення режиму в загороджувальній зоні. Водночас керівники партійних і радянських органів висловлювались за спрощення пропускного режиму в зоні для себе особисто.

Для радянської влади небезпека крилася в “обміні досвідом” між селянами, які проживали по обидва боки загороджувальної зони. Зі сходу добиралися в західні області переважно за хлібом і борошном; місцеві жителі розцінювали такі факти як наслідок примусової колективізації з відповідними висновками для себе. Водночас у колгоспах

східних областей погіршувалось ставлення до виконання норми трудоднів, підупадала трудова дисципліна і віра в радянську систему ведення господарства. Серйозним аргументом щодо необхідності припинення "ходінь" стало поширення серед мешканців східних областей листів від імені Організації Українських Націоналістів.

У результаті четвертого поділу Польщі Західна Україна виявилася розрізаною старим і новим кордонами, а місцеве населення збурене переселеннями і впровадженням нових форм господарювання та політичного життя. По обидва боки кордону між СРСР і Німеччиною люди опинилися в лещатах тоталітарних режимів. Під владу Німеччини потрапили 22,1 млн. мешканців довоєнної Польщі, а СРСР – 13,2 млн[30]. Поляки та українці становили більшість у колишніх Волинському, Львівському, Станіславському і Тернопільському воєводствах. За загальним переписом, проведеним у Польщі в 1931 р., на території цих воєводств за мовною ознакою поляків нараховувалось 39,5%, українців і русинів – понад 51%[31]. У містах співвідношення національностей було на користь поляків. Значну групу населення Західної України (близько 10%) становили євреї. На Волині проживала також порівняно невелика група німців, котрі в царській Росії одержали від держави землю і займались сільським господарством.

Оперативні групи народного комісаріату внутрішніх справ СРСР, які прибули на територію Західної України разом із військами Червоної армії, використовуючи "специфічні методи" впливу, встановлювали радянську владу. Основною метою спецслужб стало упередження будь-яких збройних виступів, навіть незначної моральної й матеріальної підтримки населенням антирадянських проявів. Співробітникам НКВС ставилось завдання взяти активну участь у формуванні українських, білоруських та польських тимчасових органів влади – народних зборів, а також в організації робітничої гвардії та селянських комітетів.

На анексованих землях радянська влада в принципі не бажала мати ніяких політичних опонентів, навіть потенційних. З цією метою у складі Управління державної безпеки НКВС УРСР було створено 4 відділ, на який покладалося керівництво агентурно-оперативною і слідчою роботою з виявлення і ліквідації антирадянського підпілля на території Західної України. Відділ складався з 6 відділень і 4 груп, причому окремі відділення спрямовувались на пошуки ворогів за національною та конфесійною ознаками. До таких належали відділення по боротьбі з польською націоналістичною контрреволюцією та римо-католицьким духовенством; відділення по боротьбі з українською націоналістичною контрреволюцією, греко-католицьким і православним духовенством; відділення по боротьбі з єврейською націоналістичною

контрреволюцією, політпартіями і духовенством, а також білою контрреволюцією (для боротьби з білою контрреволюцією у складі 4 відділу було створено окрему групу)[32]. Директивою наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії від 21 вересня 1939 р. оперативно-чекістським групам було заборонено арештовувати німецьких колоністів на Волині, звернувши, однак, пильну увагу на їхні поселення[33]. Німецьких військовослужбовців, які знаходились у польському полоні, доправляли до місця розташування німецьких військових частин або до німецьких представництв. Більше того, навіть підслідні й засуджені особи німецької національності, при їх бажанні, направлялися до найближчих контрольно-пропускних пунктів і передавались уповноваженим німецької комісії з евакуації.

Такі дії зовсім не означали, що у відомстві Л.Берії прагнули подружитись з нацистами. Документи свідчать, що їм ні в чому не довіряли. Членів Німецької контрольно-пропускної комісії, яка займалася відправкою біженців з радянської території, співробітники НКВС ретельно контролювали, щоб не допустити створення агентурної мережі або відновлення старих зв'язків для розгортання розвідувальної діяльності.

Вістря боротьби радянських органів державної безпеки спрямовувалось проти польського та українського національного руху. На підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР про придбання громадянства СРСР жителями західних областей Української РСР і Білоруської РСР навесні 1940 р. тут розпочалася паспортизація населення. Частина поляків одержувала паспорти з так званим одинадцятим параграфом, що обмежував свободу пересування і вибір місця проживання[34].

Під опіку НКВС потрапляла практично вся українська інтелігенція, а також особи, пов'язані з колишнім польським режимом[35]. Категорії українських інтелігентів, як реальних і потенційних ворогів Радянської влади, було перераховано таким чином: академіки, професура, наукові працівники, письменники, літературні працівники, композитори, скульптори, художники, артисти, музиканти, медпрацівники, українці - колишні службовці польської адміністрації, поміщиків і капіталістів.

Окремо нарком внутрішніх справ СРСР Л.Берія розпорядився "покращити роботу оперативно-чекістського обслуговування польської інтелігенції, сконцентрованої у м. Львові". В результаті радянськими органами державної безпеки на початок 1940 р. на облік було взято багатьох представників творчих професій, які проживали у Львові ще до війни або перебралися з території, захопленої Німеччиною[36]. Для виявлення такої категорії осіб використовувались дані організаційних комітетів працівників мистецтв (наприклад, Оргбюро Союзу письмен-

ників), де потрібно було пройти відповідну реєстрацію. Проте частина письменників і митців, особливо серед біженців, уникала реєстрації, шукаючи шляхів для еміграції. Цим вони привертали ще більшу увагу працівників НКВС, посилюючи їхню оперативно-розшукову діяльність, контрольовану союзним наркоматом. 8 лютого 1940 р. Л.Берія наказав наркомам внутрішніх справ УРСР і БРСР арештувати 25 тис. поляків згідно з надісланими з його відомства списками[37].

Не залишилися поза увагою НКВС українські політичні партії - Комуністична партія Західної України, Українська комуністична партія, Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітнича партія, Українське національно-демократичне об'єднання, боротьбисти, меншовики, анархісти. До табору української контрреволюції були віднесені Організація Українських Націоналістів, Спілка визволення України, Українська військова організація, Волинське українське об'єднання, гетьманці, петлюрівці, товариство "Просвіта", кооператори, молодіжні формування – "Луг", "Пласт", фізкультурні організації, студенти вищих і учні середніх навчальних закладів, філателісти, есперантисти, а також неорганізована молодь і діти репресованих.

Релігійна нетерпимість радянської влади виявилася у переслідуванні мешканців західноукраїнських земель за їх вірування. Представники конфесій і релігійних течій бралися на окремий контроль. У період ейфорії щодо майбутнього устрою Європи та переконання в непереможності Червоної армії, радянські партійно-державні керівники в запалі войовничого атеїзму не робили винятку для жодної церкви. Гласній і негласній розробці й адміністративному тиску підлягали римо-католики, українське православне й греко-католицьке духовенство, сектанти, баптисти та ін.

Ідейна опозиція до радянського режиму на західноукраїнських та західнобілоруських землях існувала ще задовго до того, як сюди вступили частини Червоної армії. Відтепер противники більшовизму змушені були вдаватися до збройних форм підпільної боротьби і накопичувати сили в очікуванні сприятливого моменту для антирадянського виступу. Однак між учасниками польського й українського національних рухів майже не було порозуміння. Реальних спільних кроків польським та українським підпільникам чи просто "незгодним" зробити не вдалося не тільки через проведені органами НКВС арешти, а й через минулі взаємні кривди, що стали непереборною перешкодою для блокування національних сил. Навіть на особистому рівні взаємодія між поляками та українцями рідко вдавалася. У документах зафіксовані факти, коли селяни-українці, приховуючи зброю, прагнули продати

її лише оунівцям, натомість поляки ні за які гроші не хотіли віддавати зброї українцям, мотивуючи це їхнім “знущанням над поляками”[38].

Вивчення масиву таємних документів радянських спецслужб періоду Другої світової війни переконує в тому, що вони мають величезний інформаційно-аналітичний потенціал. І німецька, і радянська сторони пильно стежили за усіма змінами на протилежному боці нового кордону. Толерантність до німців на кордоні з боку радянських військових не стояла на заваді копіткій повсякденній роботі з вивчення противника і надання відповідної об’єктивної інформації вищому партійно-державному керівництву СРСР. Впадає в око величезна прірва між офіційною поміркованістю тогочасної радянської преси і тональністю документів з поміткою “Совершенно секретно”. Творці таких документів керувалися професійним, військовим обов’язком і намагалися відверто й вичерпно повідомляти про суть тих чи інших подій.

Випробуваний у радянській Україні механізм організації влади і управління, у передвоєнні роки спішно переносився на західноукраїнський грунт. Радянські органи були готові до соціалістичних перетворень на нових територіях, гнучко використовували в своїй діяльності силові й пропагандистські методи. Сплановані заздалегідь репресії були, власне, продиктовані логікою внутрішнього розвитку Радянського Союзу в передвоєнний період і тому очікування народних мас на покращання свого становища не виправдалися. Впроваджена радянська економічна система виявилася не легшою від пануючої досі польської, у якій східні землі другої Речі Посполитої були економічно найбільш відсталими. Українці не дістали від більшовиків національного визволення; українські партії й громадські організації так само були віднесені до компетенції органів НКВС і переслідувались ними, як і польські. Силові методи використовувались не лише для насаджування радянського режиму, а насамперед для викорінювання найменших залишків польської державності й тотальної боротьби з українським національним рухом.

№ 1

Інструкція особливим відділам щодо використання списків ворогів радянської влади при захопленні території противника [серпень] 1932 р.

Настоящие списки предназначаются на военное время, на случай занятия нашими частями территории противника.

Списки дают возможность Особым Отделам, действующим на данной территории, сразу же выявлять агентов иностранных разведок, контрреволюционный элемент и вообще, наиболее активных врагов

Советской власти и своевременно ликвидировать их к[онтрреволюционною] деятельность.

Кроме того, отдельные лица, проходящие по спискам, могут в настоящее время появляться на территории СССР, в силу чего эти списки должны использовываться в случае необходимости в процессе текущей работы (фильтрация перебежчиков, проверка родственных связей за кордоном и проч.).

Списки в основном составлены по достоверным материалам ИНО с 1925 по 1931 год, включая всех лиц, помещенных в ранее посланных списках.

(Лица, не вошедшие в новые списки, исключены как ликвидированные, умершие и проч.).

Так как характеристика на всякое лицо, проходящее по спискам дана самая сжатая, то Особым Отделам надлежит по обнаружению того или иного лица, обращаться в ИНО ГПУ УССР для получения подробных данных.

Списки составлены в строго алфавитном порядке и распределены по следующим объектам:

1. Польская разведка, полит[ическая] полиция (дефензива) и польско-националистический к[онтрреволюционный] элемент.
2. Румынская разведка, полит[ическая] полиция (сигуранца).
3. Украинская к[онтрреволюционная] эмиграция различных политических окрасок в Польше, Румынии и др. странах.
4. Белая к[онтрреволюционная] эмиграция в тех же странах и
5. Список агентов разных иностранных разведок.

Поскольку в настоящие списки не вошли материалы ИНО ГПУ УССР за текущий год, в случае необходимости проверки наличия материалов на интересующее лицо, не находящееся в списках, пребывающее закордоном, надлежит проверять таковое по картотеке ИНО ГПУ УССР.

ЗАМ. НАЧ. ООУВО И ГПУ УССР Чердак

НАЧАЛЬНИК ИНО ГПУ УССР Леопольд

ГДА СБ України. - Ф. 13. – Спр. 205. – Арк. 1.
Типографський примірник.

№ 2

Із директиви заступника наркома внутрішніх справ СРСР І.І. Масленнікова про охорону нового державного кордону 28 жовтня 1939 р.

Сов. секретно

...В правовых отношениях на границе исходить из следующего:

а) начальникам пограничных отрядов и комендантам участков стремиться налаживать нормальные отношения на границах и принимать все меры к разрешению на месте, совместно с сопредельной погранохраной, всяких недоразумений, инцидентов и конфликтов, руководствуясь порядком, существующим на других границах Союза. В соответствии с этим установить порядок возвращения непреднамеренно нарушивших границу людей и перешедшего границу скота;

б) весь личный состав пограничных частей со своей стороны обязан не допускать нетактичных действий в отношении пограничной охраны или граждан сопредельных государств. Всемерно избегать конфликтов, которые могут быть организованы иностранными разведками с провокационными целями.

в) обеспечить на границе бесперебойную работу смешанных Союза ССР и Германии комиссий по демаркации границы, по обмену военнопленными и по эвакуации немецкого населения с территории Западной Белоруссии и Западной Украины и эвакуации украинского и белорусского населения с территории бывш[ей] Польши, отошедшей в сферу интересов Германии.

ЗАМЕСТИТЕЛЬ НАРОДНОГО КОМИССАРА
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СОЮЗА ССР [Масленников]

ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 32 (1951 р.). – Спр. 69. – Арк. 399-401
Копія. Машинопис на бланку.

Примітки

[1] Західна Україна. Збірник. Під ред. С.М.Бєлоусова і О.П.Оглобліна. К., 1940.
[2] Коваль М.В. Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939-1945): спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994. – С. 58.
[3] Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995. – С. 37.
[4] Трубайчук А.Ф.Брудершафт двох диктаторів. XX сторіччя: політика в портретах. – К., 1993.

[5] Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994.
[6] Науменко К.Є. Депортація населення Західної України // Трибуна лектора. – 1990. - № 1; Парсаданова В.С. Депортация населения Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939-1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1989. - № 2; Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30-50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). – Луцьк, 1995.
[7] Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 1-2. – К., 1994.
[8] Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. документов. - Т. I. Накануне. Кн. первая (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). - М., 1995.
[9] Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001.
[10] Iljuszyn I., Mazur G. Działatność czekistowskich grup operacyjnych NKWD w zachodnich obwodach Ukrainy w latach 1939-1940 rr. // Zeszyty Historyczne. – Paryż: Instytut Literacki, 2001. – S. 49-74.
[11] Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 1: Польське підпілля 1939-1941. Львів-Коломия-Стрий-Золочів. – Варшава-Київ, 1998; т. 3 (у 2-х кн.). Польське підпілля 1939-1941. Від Волині до Покуття. – Варшава-Київ, 2004.
[12] Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. 1939-1941. В 2-х кн. – Варшава – М., 2001.
[13] Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. - Т.1. 1939-1953. / Упорядники Т.Галайчак, О.Луцький, Б.Микитів, Л.Батрак-Плодиста, Ю.Сливка, Л.Федоришин. – К., 1995.
[14] Німецько-радянський договір про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною // Вісті. – 1939. – 29 вересня.
[15] Трубайчук А.Ф. Вказ. праця. – С. 252.
[16] Вісті. – 1940. - 5 березня.
[17] Прикордонна смуга становила ту частину прикордонної зони, яка безпосередньо прилягала до державного кордону. У сухопутну прикордонну зону входила територія у межах району чи міста, на якій діяв прикордонний режим.
[18] Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Ф. 16. - Оп. 84 (1955 р.). - Спр. 4. – Арк. 6.
[19] Там само.
[20] Там само. – Ф. 16. - Оп. 33 (1951 р.). - Спр. 11. – Арк. 75.
[21] Вільне життя (Тернопіль). – 1940. – 8 травня.
[22] Про становище у прикордонній зоні з німецького боку див. докладніше: Даниленко В. Нацистський окупаційний режим на території Польщі у 1939–1941 рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 13. – К., 2004.
[23] ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 33 (1951 р.). – Спр. 7. – Арк. 71.
[24] Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – Львів, 2002. – С. 510.
[25] Вісті. – 1940. – 16 червня.
[26] ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 84 (1955 р.). - Спр. 7. - Арк. 277.

[27] Там само. – Арк. 268.
[28] Там само. – Арк. 269.
[29] Там само. – Арк. 271.
[30] Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі... – С. 510.
[31] Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття… – Т. 1 – С. 36.
[32] ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 33 (1951 р.). – Спр. 44. – Арк. 47, 60.
[33]Там само. – Оп. 32 (1951 р.). – Спр. 33. – Арк. 29.
[34] Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української "полонії", 1930-і роки // Історіографічні дослідження в Україні. - Вип. 13. – К., 2003. – С. 310.
[35] ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 33 (1951 р.). – Спр. 44. – Арк. 58.
[36] Там само. – Спр. 11. – Арк. 39.
[37] Там само. - Ф. 9. – Спр. 33. – Арк. 77-78.
[38] Там само. – Спр. 58. - Арк. 435.